

Список використаних джерел:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з додатками і доповненнями) / укл. і гол. ред. В. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2010. 1728 с.
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1698-VII / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 47. Ст. 3040.
4. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 3186.

КОЗАКЕВИЧ О. М.,

аспірант кафедри загальнотеоретичної
юриспруденції

(*Національний університет*

«Одеська юридична академія»)

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-3-1-4>

**ГЕНЕЗИС ІДЕЇ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ
У ЗАГАЛЬНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ**

Статтю присвячено теоретико-правовому дослідженню концепції права на доступ до правосуддя в системі прав людини. Розглянуто теоретичні підходи до вивчення цього поняття. Визначено, що з розвитком юридичної науки концепція права на доступ до правосуддя модернізувалася та вийшла за рамки класичного правосуддя.

Ключові слова: *права людини, право на доступ до правосуддя, доступність, концепція прав людини, правосуддя.*

Статья посвящена теоретико-правовому исследованию концепции права на доступ к правосудию в системе прав человека. Рассмотрены теоретические подходы к изучению этого понятия. Определено, что с развитием юридической науки концепция права на доступ к правосудию модернизировалась и вышла за рамки классического правосудия.

Ключевые слова: *права человека, право на доступ к правосудию, доступность, концепция прав человека, правосудие.*

The article is devoted to a theoretical and legal study of the concept of the right to access to justice in the human rights system. The theoretical approach to the Study of this Concept is considered. They determined that from the development of legal science the concept of the right to access to justice was modernized and went beyond classical justice.

Key words: *human rights, right to access to justice, accessibility, concept of human rights, justice.*

Вступ. Право на доступ до правосуддя займає одне з важливих місць у правовій системі, оскільки правосуддя є важливим чинником суспільного розвитку, а також головним елементом становлення і формування громадянського суспільства та правової держави. У будь-який історичний період розвитку суспільства, а особливо на етапі його демократичної трансформації, слід акцентувати увагу саме на необхідності створення сприятливих умов для досягнення доступного правосуддя. Можливість безперешкодно звернутися до суду за захистом порушеного права є однією з найважливіших умов свободи. Рівень захищеності особи з боку судової влади визначає ступінь правосвідомості та правової культури суспільства.

Термін «право на доступ до правосуддя» є одним із фундаментальних у юриспруденції. Базис поняття визначається тим, що право на доступ до правосуддя є певною системою правомочностей, за допомогою яких кожен може захистити свої права не лише в національній, а й у міжнародній системах захисту прав людини. Характерними рисами цієї системи є те, що вона, по-перше, однаково доступна для кожного, по-друге, результат цієї діяльності є завжди індивідуальним та спрямованим на соціальну справедливість. Саме ці два компоненти перебувають у постійному синтезі.

Постановка питання. Завдання статті полягає в тому, щоб розглянути становлення і розвиток концепції права на доступ до правосуддя в системі прав людини; проаналізувати теоретичні підходи до вивчення цього поняття, а також охарактеризувати сучасний підхід, який є прийнятним для юридичної науки. Сучасна ідея доступності правосуддя полягає в руйнуванні традиційного обґрунтування сталих правових інститутів. Вона спрямована на те, щоб зробити права кожної людини реальними, а не просто декларативними гаслами.

Результати дослідження. Кожне явище чи поняття має свої витоки та першопричини. Проте перш ніж розглянути становлення ідеї права на доступ до правосуддя, слід проаналізувати загальну концепцію прав людини. Категорія прав людини є теоретико-філософською та базується на таких аспектах: «право», «людина», «доступ» та «захист». Змістом цих понять формується основа прав людини. Поняттям прав людини можна визначити відносини людини (з одного боку) і влади (з іншого боку); сукупність загальноприйнятих так званих фундаментальних прав, які за своєю суттю є «природними», оскільки властиві всім людям, виходячи із загальних гуманістичних принципів і гідності особистості.

Процес формування концепції прав людини пройшов тривалий шлях, який тісно пов'язаний з історією розвитку суспільства. Свій початок він бере з перших форм суспільного життя людей, що викликало необхідність регулювання їх поведінки в навколишньому світі.

Концепція прав людини у сучасному вигляді сформувалася під впливом ідей гуманізму та бере свій початок з епохи Відродження і Реформації в Європі, з часу поступового зникнення феодального авторитаризму і релігійного консерватизму, які домінували протягом Середніх віків. Ідея прав людини нерозривно пов'язана з формуванням основних вчень про право.

Розвиток юриспруденції характеризується протиборством різних типів праворозуміння, тобто різних підходів до розуміння того, що таке право. Так, природно-правовий підхід розглядає права людини як філософську концепцію, певну систему цінностей (наприклад, захист справедливості, ідеї природної рівності людей, ідеї правосуддя) та відповідає на питання, що таке людина і чому права повинні бути захищені. Сенс «природних прав» у тому, що писані закони поєднуються з неписаними моральними якостями, які є в кожного від природи. Вони ж і відрізняють людину від інших істот природи. Природне право може як відповідати, так і не відповідати букві закону. Основною частиною цього права і є права людини.

Другий підхід – нормативний. Він базується на першому, оскільки визначає права людини як чітко визначені правові норми та відповідає на питання, як реалізувати права людини, яким чином вони можуть бути доступними. Саме в рамках нормативного підходу актуалізується питання доступності кожного до правосуддя.

Ключову роль у формуванні природно-правової концепції прав людини відіграли філософи-просвітителі XVI – XVIII ст.: Джон Локк, Жан-Жак Руссо, Шарль Луї Монтеск'є,

Гуго Гроцій. Їхні ідеї, що стосуються рівності людей, невідчуження прав, правосуддя отримали закріплення в законодавстві періоду буржуазних революцій і становлення буржуазних держав: в Англії це «Петиція про права» (1628 р.) і «Білль про права» (1689 р.); в Америці – «Декларація про права Вірджинії» (1776 р.), «Білль про права» (1791 р.); у Франції – «Декларація прав людини і громадянина» (1789 р.). Показовою в цьому плані є «Декларація про права Вірджинії» (1776 р.). Це був перший документ конституційного типу, в якому викладлася концепція прав людини [1, с. 9]. З цього часу категорія «права людини» міцно ввійшла у філософську і юридичну термінологію.

Значений вище підхід було покладено в основу концепції поколінь прав людини. На думку італійського професора У. Чероні: «...для першого покоління прав характерно виведення прав людини «з області моралі, критеріїв справедливості безвідносно до юридичних порядків», друге покоління «підкреслювало позитивну природу сучасного права як права, встановленого або гарантованого державою» [2, с. 52].

Забезпечення права на доступ до правосуддя у загальній концепції прав людини тривалий час було пов'язане зі зверненням до суду. Ідея суду полягала в тому, що суд виступає універсальним арбітром у відносинах між людьми та державою. Так, Г. Гроцій у своєму трактаті «Про право війни і миру» розцінював забезпечення повної можливості звернення до правосуддя як основний інструмент боротьби з «самоуправством»: «...незважаючи на те, що державні суди встановлені не природою, а людською волею, вони є незрівнянно досконалішими, ніж творіння природи, і більш придатними для спокою людей; тому й звернення до них ні для кого не є таким важливим, як для окремих людей...» [3, с. 51].

Ш. Л. Монтеск'є у своєму трактаті «Про дух законів» міркував: «...саме суд являє собою точку безпосереднього зіткнення державної влади, закону та індивіда та слугує найкращим запобіжником беззаконних дій державної влади, найімовірнішим захисником громадянина від сваволі» [3, с. 52].

Вже у XVIII – XIX ст. ідеї права на доступ до правосуддя були пов'язані з формуванням стандартів забезпечення та заборонаю відмови у здійсненні правосуддя. І. Борхард виокремив три стадії судового розгляду, на яких особа не має можливості здійснити доступ до суду: до розгляду справи (перешкоди для звернення до суду); під час розгляду справи (надмірно тривалий судовий розгляд; порушення процесуальних норм); після розгляду справи (наявність перешкод при подачі апеляції; невиконання судового рішення). Розроблені в класичному праві стандарти заборони відмови у доступі до правосуддя на сучасному етапі стали основою міжнародних стандартів захисту прав людини. Підготовчі матеріали до Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод містять основні положення, розроблені міжнародною практикою щодо принципу заборони відмови у доступі до правосуддя [4, с. 337].

З кінця XIX ст. у західній юридичній літературі концепція права на доступ до правосуддя досліджувалася з точки зору проблем забезпечення доступу до механізмів захисту прав для незахищених верств населення, включаючи осіб, які не мали достатньо коштів для звернення до суду. Основою теорій, покликаних забезпечити доступ всіх верств населення до правосуддя, став принцип рівності перед судом [5, с. 310].

У радянській правовій літературі доступ до правосуддя розглядався в рамках процесуального права як принцип, що являв собою забезпечену державою можливість будь-якої особи звернутися в порядку, встановленому законодавством, до суду за захистом прав та інтересів та їх відстоюванням у судовому процесі. Істотним у забезпеченні зазначеного принципу було питання про судові витрати і юридичну допомогу [6, с. 22].

Становлення новітнього підходу до права на доступ до правосуддя розпочалось у другій половині XX ст. Закріплення в правовій науці «доступу до правосуддя» (access to justice) як основної концепції, яка відображає забезпечення реальної можливості звернення до механізмів захисту своїх прав, пов'язане з дослідженнями, здійсненими вченими італійської школи права щодо надання та правового регулювання доступу до правосуддя.

Формування концепції доступності правосуддя відбулося в 1970-ті р. в рамках так званого Флорентійський проекту, направлено на обґрунтування якісно нової філософії

правосуддя. Так, М. Каппеллетті виходив із необхідності зміни теоретичного підходу до правосуддя і права в цілому. Вчений прагнув вибудувати принципово нову концепцію правосуддя, в якій право отримало б реальне, а не формальне вираження. Проте, «рух за доступ до правосуддя» носив міждисциплінарний характер та не обмежувався рамками юридичної науки. Це дозволило стверджувати, що на можливість доступу до правосуддя фактично впливають не тільки юридичні, а й соціальні, економічні, а в чомусь і політичні чинники. Фундаментальне місце в працях М. Каппеллетті займала ідея реального характеру правосуддя: доступність правосуддя передбачає не тільки рішення різних організаційних і технічних питань при зверненні особи за судовим захистом, але і змістовний характер правосуддя. Тобто, доступ до правосуддя буде вважатися реалізованим, коли судова процедура матиме всі ознаки правосуддя.

У цьому аспекті доречно звернути увагу на думку М. Каппеллетті, що «...право ефективного доступу до правосуддя придбало специфічну увагу, оскільки реформи все більш і більш прагнули озброїти індивідуумів новими незалежними правами в їх компетенціях як споживачі, орендарі, працівники і навіть громадяни. Право доступу до правосуддя все більш і більш визнане, маючи першорядну вагу серед нових індивідуальних і соціальних прав, з тих пір, як саме право другорядне без механізмів для їх ефективного захисту». Ефективний доступ до правосуддя може вбачитися як одна з основних вимог сучасної правової системи, яка функціонує, щоб гарантувати та реалізувати законні права кожного. Юридична наука повинна визнати, що не лише суди є засобом вирішення спору, але є й інші альтернативи формальній системі» [7, с. 185].

Саме завдяки «руху за доступ до правосуддя» у правовій науці відбулося переосмислення таких категорій як колективні позови, право на безкоштовну юридичну допомогу. М. Каппеллетті виокремив три хвилі змін, які відбувалися з розвитком правової і соціальної держави в західних країнах: поява права на безкоштовну юридичну допомогу; закріплення в національному законодавстві права на колективні позови і позови на захист публічного інтересу; забезпечення доступу не тільки до судових, але й до альтернативних механізмів вирішення спорів, а також спрощення судової системи [7, с. 196].

Міжнародне право додало до концепції М. Каппеллетті ще одну її складову – право на доступ до міжнародних систем захисту прав людини.

Концепція права на доступ до правосуддя має особливу мету правового регулювання – дати кожній зацікавленій особі можливість брати участь у процедурі розгляду спору, що зачіпає її права та інтереси, незалежно від економічних та інших можливих перешкод. Головним у характеристиці цієї концепції є поняття «доступ». Саме в такому вигляді право на доступ до правосуддя отримало своє закріплення на міжнародному рівні: у міжнародних договорах, конвенціях, актах рекомендаційного характеру і у практиці міжнародних органів з прав людини.

З історії розвитку концепції права на доступ до правосуддя випливає, що вона була розроблена вже після прийняття універсальних і регіональних конвенцій про захист прав людини та була частково вироблена Європейським судом з прав людини (ЄСПЧ), частково – зарубіжними вченими під впливом практики ЄСПЧ.

Рекомендація № R (81) 7 Комітету міністрів Ради Європи, закріплюючи концепцію доступу до правосуддя, передбачає заходи, спрямовані на полегшення доступу до суду, а саме: інформування громадськості про порядок звернення до суду і захисту своїх інтересів під час судового процесу; спрощення процесу; прискорення розгляду; скорочення судових витрат; створення особливих процедур за позовами на незначні суми і за сімейними спорами [8].

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 60/147 від 16 грудня 2005 р. (далі – резолюція ГА ООН 2005 р.) розглядає доступність як необхідну характеристику судових і адміністративних механізмів захисту прав людини. Резолюція ГА ООН 2005 р. прямо вказує на необхідність забезпечити виконання міжнародних зобов'язань, які впливають як із права на доступ до правосуддя, так і з права на справедливий і неупереджений судовий розгляд [9].

З огляду сучасних теоретико-правових досліджень, Крістін Паркер представила структуровану позицію щодо права на доступ до правосуддя. При цьому вона виокремила чотири покоління підходів до розуміння та реформування вказаного права:

1) доступ до правосуддя як рівний доступ до правової допомоги (що надають правники) та судів. Це можливо шляхом надання відповідних державних субсидій та іншої правової підтримки;

2) доступ до правосуддя як усунення дисбалансу в межах системи правосуддя, що виражене у зміні законів та судових процедур, судової практики з метою забезпечення чіткого порядку реалізації вказаного права і включає намагання максимально обмежити негативний вплив судового процесу на потерпілих та вдосконалення порядку судового вирішення спорів шляхом раціоналізації системи судочинства. Важливою є також «демістифікація» законодавства через спрощення мовних конструкцій та поширення загальної правової грамотності;

3) доступ до правосуддя як віддання переваги позасудовим засобам вирішення спорів та важливості превенції виникнення та ескалації спорів, охоплюючи широке застосування змагальних та незмагальних альтернатив класичного правосуддя;

4) поліпшення доступу до правосуддя шляхом створення відповідного конкурентного середовища, що дало б змогу організувати ресурси для доступу до правосуддя найбільш продуктивно, зокрема через інститути ринку. Наприклад, шляхом реформи правничої професії для зменшення вартості правничої допомоги [10, с. 25].

На думку Крістін Паркер, «...доступність правосуддя та реформаторський рух, пов'язаний із нею, висував вимоги матеріальної справедливості до обговорення правової системи та юридичних послуг протягом останніх 30-ти р. Доступ до руху правосуддя є багатонаціональною коаліцією, орієнтованою на зміни працівниками державних органів, державними реформаторами, вченими правознавства та суспільства. Вони мають спільну зацікавленість у тому, щоб зробити їх національні правові системи більш доступними» [11, с. 30].

Висновки. На підставі вищевикладеного слід зазначити, що загальна концепція прав людини має динамічний характер і здатна уточнюватися та розширюватися, про що свідчать зміни, внесені до конституцій багатьох держав. Сутність її залишається незмінною – кожен індивід має невід'ємні права, які повинні бути доступні та забезпечені державою за будь-яких обставин. Під впливом сучасних тенденцій ідея доступності правосуддя, яка досить тривалий час уособлювала лише звернення до суду, модернізується та наповнюється новим змістом. Активне вивчення проблеми доступності правосуддя розпочалось у межах всесвітнього руху «Доступ до правосуддя», що був започаткований у Європі в 70-х рр. ХХ ст. з метою зробити судовий захист прав людини більш ефективним.

Міжнародне співтовариство через такі міжнародні організації як Генеральна Асамблея ООН, Європейський суд з прав людини, Комітет Міністрів Ради Європи приділяє значну увагу проблематиці права на доступ до правосуддя. У результаті правотворчої діяльності зазначених організацій було розроблено більшість міжнародних стандартів права на доступ до правосуддя.

Право на доступ до правосуддя посідає чільне місце серед загальноновизнаних прав людини, оскільки відкриває можливості по захисту всіх інших прав, не обмежується класичним правосуддям та виходить за рамки традиційного підходу. Все це і визначає суть генези становлення ідеї права на доступ до правосуддя у загальній концепції прав людини.

Список використаних джерел:

1. Лукашева Е.А. Общая теория прав человека. Москва : Инфра-М, 1996. 520 с.
2. Черони У. Права человека. Демократия. Светская этика. Права человека в истории человечества и в современном мире. Москва : Изд-во ИГиП АН СССР, 1989. С. 52–57.
3. Бернюков А.М., Бігун В.С., Лобода Ю.П., Малишев Б.В., Погребняк С.П., Рабінович С.П., Смородинський В.С., Стовба О.В. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення : колективна монографія. Київ, 2009. 316 с.

4. Borchard E. Diplomatic Protection of Citizens Abroad, or the Law of International Claims. New York, 1915. P. 336–340.
5. Адамшин А.Л. Международное сотрудничество в области прав человека. Москва : Международные отношения, 1993. 699 с.
6. Сидоренко В.М. Принцип доступности правосудия и проблемы его реализации в гражданском и арбитражном процессе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15. Екатеринбург, 2002. 220 с.
7. Garth Bryant G. and Cappelletti Mauro Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective. Maurer School of Law : Indiana University, 1978. 1142 p.
8. Рекомендація № R (81)7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14 травня 1981 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_133.
9. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 60/147 «Основные принципы и руководящие положения, касающиеся права на правовую защиту и возмещение ущерба для жертв грубых нарушений международных норм в области прав человека и серьезных нарушений международного гуманитарного права». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/901966889>.
10. Бурій В.О. Право на доступ до правосуддя як одна з передумов забезпечення інших прав і свобод людини. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. № 1. С. 25–28.
11. Parker C. Just Lawyers: regulation and access to justice. Oxford : Oxford University Press, 1999. 278 p.

